

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii
DacoRomanistice Lucus
Timișoara)

Dacia și Imperiul în criză

Abstract: (Dacia and the Empire in crisis) Like any society of global dimensions, the Roman Empire is permanently marked by crises of functioning, which, depending on the response of the organized society, can manifest as crises of growth or vice versa. In the case of the Dacian periphery, only partially incorporated into the institutional and functional structures of the Empire, these crises are felt more acutely or more dimly, depending on the regional context and local manifestations of will. General crises, such as the one at the transition between the Nerva-Antoninian and Severan dynasties, also create windows of opportunity for local societies such as that of Dacia.

Keywords: *Roman Empire, Dacia, functional crisis, institutional structures, opportunities.*

Rezumat: Ca orice societate de dimensiuni globale, Imperiul Roman este permanent marcat de crize de funcționare, care, în funcție de răspunsul societății organizate, se pot manifesta ca crize de creștere sau dimpotrivă. În cazul periferiei dacice, doar parțial încorporată în structurile instituționale și funcționale ale Imperiului, aceste crize se resimt mai acut sau mai estompat, în funcție de contextul regional și de manifestările locale de voință. Crizele generale, așa cum este și cea de la trecerea dintre dinastia Nerva-Antoniniană și cea a Severilor, creează totodată ferestre de oportunitate pentru societăți locale precum cea a Daciei.

Cuvinte-cheie: *Imperiul Roman, Dacia, criză funcțională, structuri instituționale, oportunități.*

Fațetele crizei din Imperiul Roman: anul de referință 192

În ultima zi a anului 192, la Roma era asasinat împăratul Marcus Aurelius Commodus, suveranul legitim al Imperiului Roman, pe care-l condusesese din anul 180, de la moartea tatălui său, împăratul-filozof Marcus Aurelius. O dată cu Commodus, lua sfârșit și dinastia Nerva-Antoniniană, care se aflase la conducerea Imperiului începând din anul 96 și sub care supratatut format în jurul Romei a atins apogeul dezvoltării sale, deopotrivă sub aspectul expansiunii teritoriale și a dezvoltării sale ca model civilizațional. Înlăturarea prin asasinat a liderului politic suprem de la Roma nu era, în sine, un fapt excepțional: în istoria de 219 ani de până atunci a Imperiului, dacă fixăm ca punct de start ascensiunea lui Octavian Augustus, opt dintre cei 18 împărați care s-au succedat de tron au sfârșit prin a fi asasinați sau prin sinucideri echivalente asasinatului. În cazul lui Commodus, însă, elementul de noutate l-a constituit faptul că,

în consecința dispariției sale, aristocrația romano-italică va pierde, în doar câteva luni, controlul asupra celei mai importante poziții decizionale din arhitectura politico-juridică a Imperiului Roman, o mutație care va pregăti terenul pentru strămutarea centrului decizional imperial în afara peninsulei¹.

La momentul asasinării lui Commodus, Imperiul Roman încorporase în arhitectura sa toate construcțiile politico-juridice de natură statală din bazinul euro-mediterranean, întinzându-se pe aproape șase milioane de kilometri pătrați și atingând o populație de, probabil, 75 de milioane de locuitori². Fie și doar datorită acestei stări de fapt, evenimentul petrecut înăuntrul unui palat din centrul Italiei a fost de natură să influențeze cursul istoriei la o scară cu adevărat globală. De altfel, asasinatul politic de atunci n-a fost un fapt izolat, ci un element al unei foarte ample și foarte complexe țesături de corelații cauzale, mutații structurale și, deloc în ultimul rând, proiecții ale unor viziuni diferite, deopotrivă individuale și colective, asupra căilor de evoluție a societății. Câteva dintre cele mai importante, din perspectivă structural-fenomenologică, au vizat în egală măsură corpul politic al Imperiului Roman și marile sale vecinătăți.

Criza de securitate

Pentru societățile care depășesc anumite praguri critice de evoluție, criza – înțeleasă ca dezechilibru funcțional – nu mai este un fapt excepțional, ci o formă de manifestare curentă. La orizontul finalului de secol II d.Hr., Imperiul Roman, o societate care acumula și genera resurse, experiențe și provocări, nu putea face excepție. Criza de securitate este, poate, palierul cel mai vizibil al crizei generale. În anul 166, după ce pusese capăt prin victorie unui război de șapte ani cu Imperiul Part de la frontierele din Orient (episod al unui conflict civilizațional preluat prin înglobarea celei mai mari părți a fostului *commonwealth* elenistic, care se va prelungi și după reconfigurarea statului părților în Imperiul Sasanid), Roma a fost pusă în situația de a-și redirecționa efortul militar la frontiera nordică, unde mai multe grupări germanice au declanșat operațiuni împotriva provinciilor imperiale. Principalii actori ai operațiunilor au fost marcomanii și quazii însă acestora li s-au asociat pe parcursul următorilor cinci ani și alte grupări germanice (chattii, chaucii, longobarzii, suebii, vandalii, bastarnii ș.a.), precum și sarmații iazygi și cei roxolani și, respectiv, costobocii și unele grupări

¹ Viitoarea capitală imperială, Constantinopolul, a fost edificată pe structura vechiului oraș portuar grecesc Byzantion, oraș pe care, în cursul războiului civil care a urmat asasinării lui Commodus, avea să-l distrugă întemeietorul noi dinastii, Septimius Severus (Dio Cassius, 72, 14, 3).

² Cifrele trebuie tratate mai degrabă ca ordine de mărime decât ca evaluări riguroase. În ceea ce privește teritoriul, nu putem ignora faptul că, la acel orizont de timp, conceptul de frontieră era mult mai fluid decât îl percepem astăzi (vezi și Whittaker 2008, 293-296). Similar, populația nu poate fi estimată decât în cadrul unor plaje probabilistice largi, atât datorită posibilităților administrative restrânse din epocă de evaluare demografică, cât și datorită interesului limitat pentru categoriile de populație de statut inferior (sclavi, deditici etc.) și, respectiv, a aspectelor de mobilitate a populației din perioada în cauză.

de daci liberi¹. Anvergura atacurilor a motivat prezența efectivă pe front a împăraților Marcus Aurelius și Commodus² și schimbări semnificative în sistemul instituțional de gestionare militară a frontierei³, ceea ce a antrenat și ample rearanjări ale ierarhiilor politice⁴. Marcus Aurelius va deceda pe front la 17 martie 180, în comandamentul său de la Vindobona, moment receptat de o parte a elitei politice și culturale romane ca fiind „coborârea de la un regat de aur la unul de fier și rugină” (Dio Cassius, 71, 36, 3-4), iar Commodus, în acel moment în vârstă de doar 18 ani, a fost pus în situația de a prelua puterea supremă în stat în timp ce coordona operațiunile militare. De reținut, acum are loc prima (și singura, până la reorganizarea administrativă patronată de Dioclețian) tentativă de a crea noi provincii imperiale prin expansiune teritorială de după decizia luată de împăratul Hadrian de a limita Imperiul într-un cadru spațial determinat: în speță, Sarmația și Marcomania⁵.

Episodul războaielor marcomanice nu a fost singura provocare de securitate căreia Imperiul Roman a trebuit să-i facă față în perioada de transfer al puterii: la frontiera de nord a provinciei Britania, picții au atacat, fiind cu greu respinși⁶, în vreme ce la frontiera africană, maurii (care încercaseră o invazie a Hispaniei în 169) au rămas liniștiți doar datorită unei demonstrații de forță. Câtiva ani mai târziu, în 183, provincia Dacia Augusti a făcut obiectul unor provocări militare, trupele romane care au restaurat ordinea fiind comandate de doi viitori împărați: Clodius Albinus și Pescennius Niger. Cel mai preocupant front rămânea însă cel din Orient, unde amintirea victoriei romane din 166 era asociată, pentru parți, cu cucerirea și devastarea capitalei Ctesiphon (Dio Cassius, 71, 2, 3). În pofida drasticei înfrângeri, Imperiul Part a evitat tulburările interne⁷, ba chiar a reușit să-și aservească Armenia, printr-o uniune personală⁸. Reconsolidarea Imperiului Part ca mare putere va provoca militar Roma abia în anii

¹ Printre acestea pare să se fi aflat și gruparea de daci din câmpia banato-crișană, care va fi menționată mai târziu de către Ammianus Marcellinus sub eticheta de amicensi (vezi Dio Cassius, 72, 3, 3: *Același Sabinianus a supus și 12 mii de daci dintre cei din vecinătate...*).

² Commodus fusese asociat de tatăl său la domnie încă din anul 177.

³ Reținem, dintre acestea, faptul că Marcus Aurelius este cel care aduce în Dacia, în anul 165, legiunea V Macedonica. Provincia Dacia Augusti fusese lăsată de către Hadrian cu o singură legiune, XIII Gemina, după ce succesorul lui Traian renunșase la teritoriile de la est de Olt și la cele de la vest de Apuseni.

⁴ Un mare număr de protagoniști ai evenimentelor ce vor urma imediat după asasinarea lui Commodus – printre aceștia, Pertinax, Pescennius Niger, Clodius Albinus, Septimius Severus – au intrat în prima ligă a jocului politic în contextul războaielor marcomanice.

⁵ Proiectul, inițiat în anul 179 de Marcus Aurelius (Whittaker 2008, 305), ca formă de rezolvare pe termen lung a crizei de frontieră manifestată prin războaiele marcomanice, va fi abandonat după moartea acestuia în anul următor, Commodus optând pentru pacificarea frontierei prin formula acordării *foedus*-ului.

⁶ Commodus va încerca în anul 184 să restabilească frontiera inițială, dar o revoltă a trupelor legionare din Britania a împiedicat proiectul.

⁷ La conducerea sa a rămas regele Vologases al IV-lea. Abia în anul 190, conducerea Imperiului Part va fi contestată, prin insurecția lipsită de succes a lui Osroes al II-lea, la moartea lui Vologases al IV-lea tronul revenindu-i fiului acestuia, Vologases al V-lea.

⁸ Uniunea s-a produs în anul 180, în fereastra de oportunitate creată de problema succesiunii la Roma.

195-202, însă noul suveran de la Ctesiphon, Vologases al V-lea, nu va ezita să intervină în afacerile interne ale Imperiului Roman în contextul războiului civil din 193-194, susținând tabăra lui Pescennius Niger.

Criza de legitimitate

Împăratul Commodus este singurul dintre împărații dinastiei Nerva-Antoniniene care și-a dobândit dreptul la tron prin naștere¹ și nu, precum în cazul predecesorilor săi, printr-o adopție dictată de comandamentul evitării unei crize de succesiune². În pofida acestui aspect, domnia sa a fost contestată cu o virulență de care n-a avut parte nici unul dintre predecesorii săi din galeria „bunilor împărați”. La doar doi ani după preluarea tronului de la Roma ca singur suveran, Commodus s-a confruntat cu o tentativă de asasinat, conspiratorii făcând parte din anturajul imperial³. Un alt complot, în care a căzut victimă administratorul palatului imperial, Saoterus, va fi instrumentat la puțină vreme după cel dintâi de către prefectii pretoriului Paternus și Perrenis (*Historia Augusta, Commodus* 4, 1-10). În 184, în contextul inițiativei guvernatorului Ulpus Marcellus de a restabili frontiera cu pictii, trupele din provincia Britania se răscoală și-l proclamă împărat pe legatul Priscus (Dio Cassius, 73, 10, 2), care refuză însă nominalizarea⁴. Între timp, relațiile împăratului cu ordinul senatorial se deteriorează până la nivelul reciprocei contestări politice, fapt ilustrat și de utilizarea de către Commodus a formulei de legitimare juridică *Populus Senatusque Romanus* în locul celei consacrate *Senatus Populusque Romanus* (Speidel 1993, 113). Corupția și jocurile de putere din jurul tronului, precum confruntarea din anul 190 dintre înalții demnitari Cleander (succesorul lui Saoterus în administrația palățială) și Papirius Dionysius (prefectul aprovizionării Romei) (Birley 2008, 189-190), își aduc și ele contribuția la subrezirea poziției politice a lui Commodus. Complotul care avea să-i aducă sfârșitul –

¹ Ca fiu al împăratului-filozof Marcus Aurelius (161-180), care s-a bucurat de un prestigiu ridicat în rândul elitelor imperiale și a cultivat relații relativ armonioase cu ordinul senatorial.

² Traian, general de front, a fost adoptat de Nerva în anul 97, sub presiune militară, fără să existe vreun lignaj de rudenie. Hadrian și-a consolidat alianța personală cu Traian căsătorindu-se cu nepoata acestuia Sabina, fiind desemnat ca succesor la tron de văduva lui Traian, împărăteasa Plotina. Antoninus Pius a fost adoptat de Hadrian și numit succesor în 138, de asemenea fără să existe un lignaj de rudenie. Marcus Aurelius a fost adoptat de Antoninus Pius ca precondiție pentru propria sa adopție, fiind nepot al împărătesei.

³ Printre complotiști se numărau Lucilla, sora lui Commodus, vărul Quadratus, precum și, direct sau indirect, cumnatul Pompeianus, consilier al tronului moștenit de la tatăl său (Dio Cassius, 71, 1, 3, 73, 4, 4-5).

⁴ Incidentul va avea însă drept consecință schimbarea guvernatorului cu Pertinax, fost procurator financiar în Dacia și succesorul imediat al lui Commodus pe tronul Romei (*Historia Augusta, Pertinax* 3, 10). Commodus se mai confruntase cu o tentativă de uzurpare a tronului înainte ca tatăl său să-l asocieze la domnie, în anul 175, când o parte a trupelor imperiale din Siria s-au răsculat sub conducerea fostului guvernator Avidius Cassius, pe care Marcus Aurelius îl ridicase în 172 la rang de comandant suprem al trupelor romane din Orient, ca recompensă pentru înfrângerea răscoalei din Egipt (Birley 2001, 189).

la care au luat parte membri ai anturajului propriu¹, prefectul pretorian Laetus și un grup nedefinit de senatori² – s-a înscris și el, așadar, în suita confruntărilor dintre împărat și o parte însemnată a ordinului senatorial³.

Criza social-economică

În cele două decenii de domnie a ultimilor doi Antonini, starea economică a Imperiului Roman n-a strălucit, ca să folosim un eufemism. În anul 169, moneda de argint, deja afectată cu opt ani mai devreme, este din nou puternic devalorizată ca urmare a epuizării tezaurului imperial în efortul de război din Orient și în consecința proliferării pandemiei de ciumă (Birley 2008, 169)⁴. Contactată în anul 165 de militarii aflați pe frontul din Orient, ciuma zisă antoniniană se răspândește în Imperiu, afectând mai ales marile aglomerări urbane (Eutropius, *Breviarum* 31, 6, 24). Pandemia pare să se stingă în anul 180, însă un nou val al ei va lovi în 189, cu și mai multă virulență: la Roma, bunăoară, se ajunge la o rată de mortalitate de 2.000 de oameni pe zi (Dio Cassius, 72, 14, 3-4). Pe acest fond, instalarea episodică a foametei nu are cum să surprindă. În anul 172, răscoala din Egipt, reprimată de Avidius Cassius, are ca motiv declanșator penuria de alimente. În 186, foametea și fiscalitatea ridicată provoacă în Gallia o răscoală țărănească, sub conducerea unui anume Maternus (Birley 2008, 188), iar în 189, confruntarea dintre demnitarul Cleander și Papirius Dionysius se desfășoară pe fondul penuriei de alimente din Roma și împrejurimi. Criza economică este agravată și de o serie de catastrofe de impact local și regional, așa cum sunt cutremurul devastator din estul Asiei Mici⁵ și incendiul din Roma, din anul 189⁶, dar mai ales invaziile din provinciile de frontieră⁷. Deloc surprinzător, în preajma anului 180, gradul de îndatorare a păturilor mijlocii ale populației imperiale devine atât de mare, încât, pentru a preveni tulburările sociale și a menține economia funcțională, Marcus Aurelius este nevoit să recurgă la o largă amnistie fiscală, anulând toate datoriile către fisc și trezorerie acumulate din ultimii 46 de ani (Birley 2008, p. 182).

Formal, toate aceste incidente nu contrazic imaginea de ansamblu a unei economii imperiale robuste la orizontul sfârșitului de secol II: o economie care impunea

¹ Precum amanta imperială Marcia, implicată anterior în înlăturarea și executarea demnitarului Cleander, sau Laetus, noul șef al administrației palatiale.

² O parte a complotiștilor se aflau deja în atenția serviciului imperial de informații, care ceruse împăratului aprobarea pentru condamnare (Dio Cassius, 73, 22).

³ Senatul îl va declara inamic public port-mortem, însă atât Pertinax, cât și Septimius Severus (care va impune Senatului reabilitarea lui Commodus) se vor prezenta drept succesori ai politicilor commodiene.

⁴ Criza financiară este atât de gravă, încât casa imperială scoate la licitație publică o parte a proprietăților sale.

⁵ Seismul, petrecut în 178, a afectat mai ales orașul Smyrna.

⁶ Incendiul va fi urmat de un amplu proces de reconstruire, dar și de decizia împăratului de a reboteza capitala cu numele *Colonia Commodiana*.

⁷ În Dacia, spre exemplu, războaiele marcomanice au bulversat, printre altele, exploatarea minieră de metal prețios.

în epocă nu doar prin dimensiunea sa, ci și prin gradul înalt de specializare¹ și inovare tehnologică, respectiv, prin ponderea monetarizării în ansamblul schimburilor de mărfuri și servicii. În spatele acestei aparențe de soliditate, însă, se acumulaseră numeroase dezechilibre care erau deja de natură să afecteze corpul social-politic. Disfuncționalitățile acumulate pe două paliere vor concura, de altfel, la configurarea viitoarei crize, cea zisă „a secolului III”. Unul din aceste paliere este cel al cheltuielilor cu armata, care absorbea deja semnificativ mai mult de jumătate din resursele financiare ale statului încă din epoca Principatului². Întrucât mulți dintre ocupanții tronului de la Roma și-au asigurat loialitatea trupelor prin majorări de solde, chiar și în condițiile în care acestea au fost însoțite de devalorizări monetare, ponderea costurilor cu armata în totalul sarcinii bugetare imperiale a crescut în detrimentul altor categorii de cheltuieli. Astfel, autoritatea supremă a Imperiului³ și-a erodat propria capacitate de guvernare și, ca efect secundar, prin faptul că a pus resurse sporite la dispoziția categoriei socio-profesionale a militarilor (resurse asupra cărora, *nota bene*, își exercitau controlul mai mult sau mai puțin arbitrar comandanții din teren), a furnizat corpului militar mijloacele pentru ieșirea de sub autoritatea efectivă a puterii centrale. Un alt palier care a maximizat acumulările de disfuncționalități social-economice a fost cel al menținerii unor decalaje foarte mari de dezvoltare între provinciile imperiale, cu precădere între cele de periferie și cele centrale⁴. Imperiul Roman nefiind un stat centralizat *stricto sensu*⁵, modul de stabilire și, mai ales de aplicare a sarcinilor economice (în sens larg) diferea de la o provincie la alta⁶, iar pe deasupra, provinciile

¹ Spre exemplu, la Roma a fost consemnată, preponderent prin inscripții, existența a peste 260 de profesii distincte (Hopkins 2010, 196).

² În timpul împăratului Octavian Augustus, care operase o reducere a corpului militar de la circa 50 la 38 de legiuni (respectiv, de la circa 500 de mii la 300 de mii de militari legionari și auxiliari), statul roman cheltuia cu armata 640 de milioane de sesterți dintr-un total bugetar de un miliard (McLaughlin 2014, 16).

³ Înțelegem ca rețea instituțională, respectiv, cuprinzând pe lângă persoana împăratului și entitățile sale administrative de la Roma și pe cei 44 de guvernatori și 32 de procuratori din provincii (cifrele din perioada lui Antoninus Pius - Eck 2008, 267-268).

⁴ O departajare fermă între provincii pe criteriul centralității – exceptând, desigur, statutul Italiei – nu poate fi făcută. În contextul pe care îl discutăm aici, considerăm ca aparținând periferiei (mai riguros, zonei de contact cu *Barbaricum*) provinciile dunărene și alpine (Dacia, Moesiile, Pannoniile, Noricum și Raetia) și, într-o măsură mai redusă, provinciile de la Rin, Dalmația și Tracia. Desigur, caracteristici specifice periferiei au și provinciile din Orient (cu o nuanțare în cazul Egiptului) și cele din Africa, însă condiția acestora excede demersului nostru.

⁵ Până la reformele din perioada Aurelian-Dioclețian, fiecare provincie a Imperiului Roman constituia *de facto* un caz administrativ special, rezultat din modul în care fusese încorporată suprastatului imperial și în care se manifestase înăuntrul acesteia; similar, fiecare oraș și *civitas* dinăuntrul unei provincii constituia un caz distinct, modelat (cu certitudine mai mult decât în cazul provinciilor) și prin arbitriul deciziilor imperiale.

⁶ Spre exemplu, provinciile din proximitatea Dunării (Raetia, Pannoniile, Dalmația, Dacia, Moesiile și Tracia) colectarea taxelor vamale (*portoria*) se făcea direct de către funcționarii imperiali și nu, precum în restul Imperiului, prin intermediul unor persoane private, ceea ce limita drastic utilizarea acestor fonduri pe plan local (Eck 2008, 285).

de la periferia imperială nordică intraseră în componența suprastatului Romei, de la început, cu deficite de dezvoltare majore, neestompate după trecerea a unul sau două secole de integrare¹. Diferența specifică era însă făcută de statutul de provincii de frontieră, implicit confruntate cu starea de război, incluzând aici menținerea pe plan local a unui aparat militar supradimensionat în raport cu populația locală, frecvența instabilitate a vieții social-economice și, la vreme de operațiuni militare, distrugerile semnificative suportate deopotrivă de comunități, așezări și infrastructura provincială².

Anticipăm, dezechilibrele combinate din cele două paliere vor contribui major la modul în care se vor alinia provinciile, prin forțele armate staționate și elitele locale, la una sau alta dintre taberele războiului civil ce va urma după asasinarea lui Commodus și, ulterior, la manifestările specifice crizei secolului III d.Hr.

Criza culturală

Pe lângă provocările geopolitice și crizele interne, deopotrivă din sfera politicului și din cea social-economică, Imperiul Roman se confrunta la acel moment și cu o foarte complicată ecuație a confruntărilor de mentalitate. O mare parte a acestora a luat forma competiției religioase, dar nu s-a rezumat la atât: preferințele lingvistice, diferitele formule ale rezistenței la romanizare și ceea ce astăzi este acoperit prin eticheta de „războaie culturale” s-au manifestat din plin în societatea imperială și, fatalmente, diferit, uneori radical diferit de la o provincie la alta. În timpul ultimilor doi Antonini, competiția culturală dintre latinătate și elenism a fost foarte vie, dar nu dramatică: Marcus Aurelius însuși s-a aliniat unui curent de legitimare a elenismului ca model cultural, exprimându-se ca filozof în limba greacă. Dar adeziunea sa n-a fost motivată doar de prestigiul academic al elenismului, ci a avut dimensiuni mult mai profunde: în anul 176, el și fiul său Commodus au fost inițiați în Misteriile Eleusine, chiar la Eleusis (Liebeschuetz 2008, 989), la întoarcerea victorioasă de pe frontul marcomanic, în spatele acestei opțiuni fiind de bănuț preocuparea de a-și consolida susținerea politică și materială³. Commodus a mers și mai departe, aderând, în jurul anului 180, deopotrivă la cultul lui Isis-Cybele și la cel al lui Mithras, religii orientale misterice care dobândiseră relativ recent o mare difuziune în cuprinsul Imperiului Roman, dincolo de provinciile de origine (Liebeschuetz 2008, 990)⁴. Chiar și fără

¹ Dacia, spre exemplu, a combinat dezavantajele unei distrugerii generale și în profunzime a moștenirii preromane în momentul cuceririi, cu statutul inferior al populației autohtone și dislocarea unei părți a potențialului militar în alte zone ale Imperiului, precum și (în prima sau primele două generații) cu o cezură fermă între coloniști și autohtoni, exprimată inclusiv prin faptul că noile așezări au fost constituite pe amplasamente distincte.

² După tulburările din anii 157-158 din Dacia Augusti (uzual considerate drept o răscăală locală), în provincie au fost impuse obligații fiscale suplimentare (Eck 2008, 282).

³ Deși n-a neglijat religia tradițională romană, Marcus Aurelius a inovat și în ceea ce privește cultul imperial, fiind cel dintâi împărat care a invocat intervenția miraculosului în acțiunile sale (Liebeschuetz 2008, 989-990).

⁴ Prezumăm (asupra acestui aspect nu există date sau studii relevante) că adeziunea la noile culte nu presupunea abandonarea celor anterioare, cel puțin în cazul casei imperiale, întrucât împăratul continua să

aceste adeziuni imperiale, cultele orientale modificaseră radical peisajul de credințe și manifestări religioase din Imperiu, multe dintre ele fiind preluate oficial de statul roman în contextul cuceririi regiunilor de origine (ca formă de legitimare a dependenței ținuturilor în cauză de Roma), deschizând (sau, precum în cazul cultului lui Serapis, el însuși expresie a coabitării de credințe greco-egiptene, accentuând) un proces de sincretism care părea soluția naturală într-o macrosocietate caracterizată de pluralismul religios.

Însă relația statului roman cu cultele religioase nu s-a limitat la formula de patronare a coexistenței. În cele mai multe cazuri, autoritatea statală intervenea, legal sau voluntarist, în viața confesiunilor, reglementând modul de manifestare al acestora¹, implicându-le în jocul politic ș.a.m.d. În același timp unele culte² au devenit ținta persecuțiilor, aplicate fie local și episodic, fie sistematic. Situația creștinismului este mai bine cunoscută, dat fiind faptul că, în pofida persecuțiilor, noua religie va cunoaște o proliferare fără precedent, pentru a deveni, la doar cinci generații după finalul dinastiei Nerva-Antoniniene, cultul dominant în Imperiul Roman. În timpul lui Marcus Aurelius, creștinismul atinsese o dezvoltare instituțională pan-imperială, cu numeroase episcopii în toate marile regiuni ale suprastatului (dar mai ales în provinciile orientale), stârnind ostilitate deopotrivă printre cultele acceptate și printre reprezentanții instituției statale datorită prozelitismului și, respectiv, al unei atitudini de frecvență nesupunere civică. În pofida unui apel al împăratului-filozof, formulat prin anul 170, la tratarea cu clemență a creștinilor și sclavilor³, în timpul domniei sale au loc numeroase persecuții, mai ales la Roma (unde adepții noii credințe se refugiază în catacombe) și în Gallia (unde, în 177, sunt martirizați la Lyon 48 de creștini).

O vecinătate în metamorfoză: *Barbaricum*

Ansamblul de crize care provocau starea de fapt din Imperiul Roman la sfârșitul secolului II nu se oprea la frontierele imperiale. *Barbaricum*, vecinătatea fără organizare statală a așezământului imperial construit în jurul Romei⁴, devenise la acest

dețină și statutul de *pontifex maximus*. Reținem însă, cu rezervele de rigoare, și mențiunea din *Historia Augusta*, potrivit căreia Commodus „a profanat riturile lui Mithras” (*Historia Augusta*, s.v., 98, 5).

¹ Spre exemplu, Marcus Aurelius stabilește în anul 177 unele norme de desfășurare a riturilor pentru Serapis disjunct de celelalte ceremonii de la Pelusium (*Historia Augusta*, s.v. 23, 8)

² Sunt vizate mai ales cultele care nu admit intervenția statului în problemele de credință și cele care recurg la practici incriminate de legea civilă, însă jocul politic sau influența unor grupuri (frecvent, alte culte, dar nu numai) adaugă excepții.

³ Apelul imperial certifică faptul că persecuțiile anticreștine deveniseră un fenomen larg răspândit în societatea romană. Marcus Aurelius însuși pare să nu fi nutrit indulgență față de creștini, pe care-i critica pentru înclinarea lor către martiraj (Marcus Aurelius, 11, 3); totuși, el se bucură de aprecierea unor scriitori creștini precum Tertullian.

⁴ Avem aici în vedere componenta europeană a *Barbaricum*-ului, dar descrierea caracterizează toate vecinătățile Imperiului Roman, cu singulara excepție a Imperiului Oriental (Imperiul Part la orizontul de timp aici fixat, care se configurase însă în secolul II î.Hr. pe structura Imperiului Seleucid și se va reconfigura, în chiar consecința crizelor aici amintite, în Imperiul Sasanid).

orizont de timp un organism societal care se interconecta la cel imperial pe multiple paliere funcționale. Deloc surprinzător: vreme de mai multe secole, Roma își proiectase dincolo de *limes*-urile proprii deopotrivă puterea, civilizația și disfuncționalitățile, internalizând în schimb resurse și problematici noi.

Fatalmente eterogen ca organizare social-politică și compoziție etno-culturală, *Barbaricum*-ul din spațiul pe care astăzi îl desemnăm ca european încorporează totuși un areal mai unitar cel puțin sub aspect cultural-lingvistic: spațiul germanic. Aceasta era, de altfel, și percepția contemporaneității, care, prelungind tradiția imaginarului geografic ptolemeic, eticheta Germania Magna era atribuită întregului spațiu dintre malurile Balticii și fluviile Rin, Dunărea Superioară și, respectiv, Vistula (Ptolemaios, 2, 10). Roma contribuise ea însăși la această evoluție, deopotrivă prin împingerea comunităților germanice dincolo de „frontierele naturale” ale Rinului și Dunării Superioare și, respectiv, prin tradiționalul său sistem de gestionare a vecinătății, care a permis accesul comunităților în cauză la o înzestrare și o pregătire militară mai avansată, dar mai ales la acumularea resurselor economice necesare mobilizării pe termen lung și pentru campanii de anvergură¹. Evident, au existat și alți factori în afara Romei, suficient fiind poate să amintim că în această perioadă importante grupări scandinave (conglomeratul goto-gepid mai ales) își aduc, prin strămutarea pe continent, propria contribuție la creșterea presiunii asupra conglomeratului germanic, pentru ca, în cele din urmă, să intre în coliziune cu Imperiul în mod distinct, într-o manieră insuficient lămurită până acum, care a implicat cu necesitate probabilist-statistică relații complicate cu comunitățile sarmatice și pan-dacice din proximitate. Episodul războaielor marcomanice din anii 166-180 constituise un prim exercițiu de acțiune sincronizată a comunităților germanice (deși nici pe departe a tuturor), singurii participanți negermanici la evenimente fiind sarmații iazygi și roxolani și, respectiv, costobocii.

Prin contrast, vecinătatea de la Dunărea Mijlocie și de Jos a Imperiului Roman se prezenta semnificativ mai puțin omogenă, fiind totuși dominată de două componente majore: lumea pan-dacică și cea pan-sarmatică. Cea dintâi, singura din întregul *Barbaricum* european care avea o experiență istorică de organizare statală anterior încorporării sale parțiale în Imperiu (prin provinciile Moesia Inferior și Dacia Augusti), continua să participe la configurarea vecinătății barbare mai ales prin formațiunile etno-politice ale carpilor și costobocilor, dar și printr-o suită de comunități periferice de mai mică anvergură, întinse de-a lungul frontierei occidentale a provinciei Dacia, din câmpia Tisei și până în Carpații Slovaciei (Ptolemaios, 3, 8-9). Sarmații dominau câmpiile de la Dunărea Mijlocie și Tisa (prin iazygi (Ptolemaios, 3, 7)), respectiv, stepele din nordul și nord-vestul Mării Negre, areal în care continuau să coexiste și grupări iranoide, germanice (în primul rând vandalii, bastarnii și, chiar de la acest orizont de timp, goții) și nu numai (Ptolemaios, 3, 5). Mai mult decât Germania Magna,

¹ Pe cursul Rinului au fost create, sub domnia împăratului Domitian, provinciile Germania Superior și Germania Inferior, populațiile autohtone de aici constituind în mod natural un releu de difuziune a elementelor civilizaționale romane în Germania Magna.

vecinătatea dunăreană a Imperiului a avut parte de reconfigurări dramatice de hegemonie (și, parțial, chiar de locuire), generate de migrațiile de pe axele Baltica – Dunăre și Asia Centrală – Europa, situație care a făcut ca relațiile dintre comunitățile macroregiunii și dintre acestea și suprastatul Romei să fie frecvent reconfigurate.

Nu în ultimul rând, periferiile nord-estice ale *Barbaricum*-ului european au cunoscut și alte prezențe, deopotrivă din spațiul de difuziune iranoidă și din încă necunoscuta, pentru romani, lume a bazinului Volgăi: veneți, gitoni, fini, anartofracți, arsieți, sudini, aorsi, bodini ș.a.m.d. (Ptolemaios, 3, 5), prea puține dintre aceste comunități făcându-se vizibile sub siglă proprie în evenimentele epocii și regiunii. Încă și mai puțin cunoscută era lumea Asiei Centrale, dar aceasta va lua contact deopotrivă cu Imperiul Roman și *Barbaricum*-ul european peste alte două secole.

Criza din Imperiu și Dacia

Să precizăm, de la bun început, că în acest peisaj, Dacia – indiferent că avem în vedere provincia Dacia Augusti sau ansamblul etno-demografic al Daciei Magna – nu constituie, decât în aspecte cu totul marginale, un caz particular. Vorbim despre un teritoriu de periferie imperială, o parte a frontierei dunărene a suprastatului Romei, care nu are nici dimensiunea, nici resursele, nici contextul pentru a se sustrage de la (sau cel puțin a estompa) influențele crizelor structurale mai sus-amintite. Intensitățile și formele de manifestare ale acestor secvențe sectoriale ale crizei generale sunt, fatalmente, particularizate local.

Criza și Dacia Romană

Episodul așa-numitelor războaie marcomanice a constituit, și pentru Dacia (provincia imperială propriu-zisă și vecinătățile sale etno-convergente¹), fundalul fenomenologic al ansamblului de crize sectoriale manifestare în decursul domniilor ultimilor doi reprezentanți ai dinastiei Nerva-Antoniniene. Și nu avem aici în vedere doar implicațiile sistemice ale crizei de securitate, ci și de faptul că operațiunile și confruntările militare afectează nemijlocit teritoriile dintre Tisa, Nistru și Dunărea de Jos. Astfel, către sfârșitul anului 166, longobarzii și vandalii lacringi efectuează raiduri de amploare în provincia Pannonia (Kulikowski 2016, 51), ca și asupra unor formațiuni clientelare Imperiului Roman, precum marcomanii, sarmații iazygi și costobocii. Înfrângerea administrată de trupele imperiale locale nu este suficientă pentru a calma starea de lucruri de la frontieră, iar negocierile începute de guvernatorul Pannoniei nu au ca rezultat decât pacificări de scurtă durată, care creează ferestre de oportunitate pentru implicarea în conflict a altor grupări. În prim-planul ofensivei antiromane vor trece acum marcomanii, quazii și iazygii, iar zona frontului se mută de-a lungul Dunării Mijlocii și de Jos, cu episoade de excepțională pătrundere în adâncimea teritoriului

¹ Așa numiții daci liberi din bazinul Tisei (printre care și gruparea ce va fi cunoscută, două secole mai târziu, sub eticheta de amicensi – vezi Nistorescu 2015, 15-32, dar și cea din Carpații Nordici, pentru care va opera în generația următoare acel *interpres Dacorum* de la Brigetio), precum și costobocii (vezi și Popescu 2020, 75-78) și, respectiv, carpii.

imperial. Un asemenea episod l-a constituit campania costobocilor din anii 170-171, care – valorificând fereastra de oportunitate creată de angajarea trupelor imperiale în contracararea atacurilor iazyge de la Dunărea de Jos¹ - va afecta teritoriile dintre Carpații Orientali și Nistru², precum și provinciile Moesia Inferior, Thracia, Macedonia și Achaia/Grecia, epuizându-și forța combativă doar în vecinătatea sanctuarului de la Eleusis. Deși contraofensiva romană este încununată de succes în anul 175, când sunt pacificați (respectiv, înfrânți și readuși la statutul de formațiuni clientelare Imperiului) deopotrivă costobocii, iazygii, marcomanii și quazii, iar Marcus Aurelius lansează proiectul înființării unor provincii noi – Sarmația și Marcomania –, ostilitățile se vor relua în anul 177, prelungindu-se până în 179/180.

Câteva detalii merită să ne rețină atenția din perspectiva pe care o analizăm aici. Cel dintâi vizează una dintre cauzele declanșării crizei marcomanice, și anume faptul că ansamblul populațiilor din Germania Magna s-a aflat la acel orizont de timp sub o dublă presiune: din partea Imperiului Roman, care le-a restricționat mișcările pe aliniamentul Rin-Dunăre și le-a modificat dramatic modul de viață, respectiv, din partea populațiilor scandinave, care se antrenează tot atunci în migrație spre sud/sud-est. Principalele două grupări scandinave, anume goții și gepizii, vor deveni factori polarizatori ai unor noi crize de securitate în perioadele care vor urma, crize care vor avea la rândul lor în Dacia arealul privilegiat de manifestare. Un alt detaliu de mare însemnătate este faptul că desfășurarea în Dacia și vecinătățile sale imediate a unor operațiuni majore conexe crizei de securitate marcomanice va constitui platforma de ascensiune a unei ample suite de personalități și grupări de interese care vor juca roluri decisive în evenimentele și procesele din perioada de recul a crizei Nerva-Antoniniene și din succesiunea acesteia: așa este cazul cu viitorii împărați Publius Helvius Pertinax și Septimius Severus, precum și cu pretendenții Pescennius Niger și Clodius Albinus, generali nemijlocit implicați în operațiunile militare de la Dunărea Mijlocie și de Jos, mai ales primii doi dezvoltând în jurul lor (deopotrivă în armată, în populația provincială și printre formațiunile clientelare din Barbaricum) baze de loializare care se vor manifesta ca atare cel puțin de-a lungul următoarelor patru generații³. Fără a epuiza câtuși de puțin lista detaliilor de relevanță specială, amintim aici și de faptul că în contextul războaielor marcomanice își face simțită prezența acea grupare de daci liberi care va fi ulterior consemnată sub eticheta de amicensi: în anul 180, în contextul preparativelor pentru înființarea noii provincii Sarmația, guvernatorul Sabinianus

¹ Un efort militar considerabil, care va suprasolicita atât tezaurul imperial (Marcus Aurelius optând să obțină fonduri din vânzarea unor proprietăți pentru a nu fi nevoit să majoreze taxele), cât și efectivele armate (în lupte va cădea, printre alții, guvernatorul Marcus Claudius Fronto al Moesiei Inferior – Birley 2008, 171 și urm.).

² Campania costobocă a coalizat în jurul trupelor regatului lui Pieporus și contingente semnificative ale carpilor, alanilor, roxolanilor și peucinilor (Capitolinus, *Historia Augusta*, Marcus Aurelius, 22, 1-7).

³ Evocăm în acest sens faptul că, după preluarea puterii supreme în stat, Septimius Severus îl va sanctifica pe Pescennius Niger (asasinat la 28 martie 193 - Campbell 2008, 2), dar și faptul că Regalianus, liderul secesionist regional din perioada 258-260, provine din această bază de loializare, fiind căsătorit cu fiica unui ofițer din entourageul lui Septimius Severus (Nistorescu 2016, 269-282).

încorporează (sau reîncorporează) în provincia Dacia Augusti o grupare de 12.000 de daci din vecinătate (Dio Cassius, 72, 3,3)¹.

Printre consecințele imediate ale epopeii marcomanice asupra Daciei Augusti s-a numărat și cea a creșterii gradului de militarizare a provinciei. Dacă Hadrian lăsase în provincia întemeiată de predecesorul său Traian numai o singură legiune, XIII Gemina, Marcus Aurelius va strămuta aici, în anul 168, și legiunea V Macedonica, stabilindu-i garnizoana la Potaissa (Protase 2010-b, 105 și urm.). Instalarea aici a legiunii V Macedonica a fost motivată de faptul, limpede pus în evidență în contextul războaielor marcomanice, că subunitatea administrativă cea mai expusă de pe întregul front dunărean era Dacia Porolissensis (Purece 2020, 433-434). Anterior, această legiune a staționat la Troesmis, unde fusese strămutată în 107 de la Oescus, Moesia, garnizoană în care rezidase începând din anul 6 d.Hr.; ca atare, aparatul său organizațional și, în egală măsură, trupa interconectau de peste șase generații cu mediul regional și etno-cultural geto-dacic de la Dunărea de Jos, areal din care erau recrutați unii dintre luptătorii săi² și în care se instalau, la finalizarea serviciului militar, o parte dintre veterani³. Deloc surprinzător, mecanismele de solidarizare ale aparatului militar cu, cel puțin, elitele provinciale se vor face resimțite în perioadele ce vor urma, mai cu seamă în timpul războiului civil ce a urmat asasinării lui Commodus și l-a adus la putere pe Septimius Severus și în perioada așa-numitei anarhii militare din secolul următor.

Surplusul de militarizare al unei provincii deja intens militarizată în virtutea statutului său de frontieră avansată a Imperiului i-a implicat inevitabil și pe autohtoni, diferența fiind că acum unele unități formate din recruți daci au operat foarte aproape de locurile de recrutare: este cazul, spre exemplu, cu *cohors II Aurelia Dacorum*, creată de Marcus Aurelius și instalată la Poetovio, în Pannonia Superior (Protase 2010-c, 150). Este mai puțin important dacă recruții daci ai unor asemenea unități sunt provinciali autohtoni sau daci liberi (în această a doua ipoteză, posibilitatea ca ei să fie mobilizați din rândul acelei comunități de daci pe care o va internaliza/reinternaliza guvernatorul Sabinianus la anul 180 fiind foarte ridicată); cert este că și într-un caz, și în celălalt,

¹ Textul original (*O ídios o Savinianós kai oi Dákes apó ta sýnora, péftontas apó ta spítia tous kai pigáinontas na voithísoun tous állois, katérrefsan, yposchómenoi óti tha tous dothoún merikés ektáseis sti Dakía, ti gi mas*) a primit, în FHDR I, p. 704-705, traducerea nu foarte riguroasă *Același Sabinianus a supus și douăsprezece mii de daci dintre cei din vecinătate, care fuseseră alungați din țara lor de baștină și erau gata să dea ajutor celorlalți, făgăduind că le va da pământ în Dacia noastră*. O traducere mai apropiată de sensul primar este *Același Sabinianus, în ceea ce-i privește pe dacii de la graniță care fuseseră alungați din casele lor și ar fi putut fi anexați celorlalți, le-a promis că-i va primi cu pământurilor lor în Dacia*. În contextul pregătirilor pentru înființarea provinciei Sarmăția, această lectură dobândește validare ca exprimând temerea dacilor din marginea provinciei că vor fi lăsați la cheremul sarmaților – ceea ce, datorită abandonării inițiativei lui Marcus Aurelius de creare a noilor provincii, știm că s-a și întâmplat în cele din urmă.

² Așa par să stea lucrurile cu Valeriu Valens, fiul unui oarecare Iulius Dizzace, consemnat într-o inscripție din anul 162 de la Troesmis (Adam 2013, 126).

³ Un exemplu în acest sens: comunitatea de *veterani et cives Romani consistentes canabas legionis V Macedonicae*, atestată epigrafic (ISM, V, 141, 135, 154) pe tipul lui Antoninus Pius chiar la Troesmis (Benea 2002, 102).

unitățile ridicate dintre autohtoni contribuie de asemenea la amplificarea mecanismelor de solidarizare regională. Redenumirea subprovinciilor Dacia Inferior și Dacia Inferior cu siglele *Malvensis* și *Apulensis* (Protase 2010, 51) pare să exprime, de asemenea (dar ipoteza trebuie tratată cu rezervă, în absența unor argumente suplimentare) o semnificativă mutație în relațiile locuitorilor cu autoritatea imperială.

În pofida dimensiunilor sale reduse (firesc, în comparație cu alte provincii imperiale) și a statutului său periferic, Dacia Augusti a resimțit din plin și criza de legitimitate. Efemerul împărat Helvius Pertinax, exponent al curentului legitimist¹, și-a construit importante conexiuni cu provincia Dacia Augusti încă din perioada în care a exercitat aici funcția de procurator financiar, poziție care i-a asigurat baza pentru ascensiunea politico-militară în anturajul casei imperiale, iar exercitarea ulterioară (între anii 175 și 179) a demnităților de guvernator provincial în Moesia Superior, Moesia Inferior și Dacia n-a făcut decât să adâncească aceste conexiuni (Birley 2005, 173; Bărbulescu 2010, 306). În cazul lui Pescennius Niger și al lui Clodius Albinus, concurenții lui Severus la revendicarea tronului imperial, conexiunea lor cu Dacia a fost superficială, restrânsă la participarea la campaniile militare din prima parte a domniei lui Commodus (Dumitrașcu 2010, 473). În schimb, Septimius Severus, cel care va câștiga războiul civil de succesiune și va institui o nouă dinastie, poziționându-se totuși în curentul legitimist, va beneficia la rândul său de conexiuni privilegiate cu regiunea dacică încă din 191, când va fi instalat guvernator al provinciei Pannonia Superior la ordinul lui Commodus: avându-și comandamentul la Carnutum, centru unde va fi proclamat împărat de trupele proprii (legiunea XIV Gemina) după asasinarea lui Pertinax, Severus pare să fi stabilit relații cu acea grupare de daci liberi din Carpații Nordici și bazinul Tisei Superioare, pentru care efectivele imperiale din regiune dispuneau, de altfel, de interpreți specializați². Dacă nu știm care va fi fost natura acelor relații, avem însă certitudinea că dispozitivul militar din Dacia Augusti – alături de cele din Pannonii și Moesii – îi vor acorda sprijin până la victoria finală și chiar și după, beneficiind la rândul lor de recunoștința imperială a noii dinastii.

Criza și Dacia Barbară

Provincia Dacia constituie însă, la acest orizont istoric, doar una dintre componentele Daciei Magna: mai exact, acea parte care a fost integrată politic, administrativ și într-un grad în continuă creștere, etno-cultural, în ansamblul Imperiului Roman³. În imediata vecinătate a *limes*-urilor provinciei Dacia Augusti continuau să

¹ Ca și Septimius Severus mai apoi, Pertinax s-a poziționat ca apărător al ordinii de drept reprezentate de dinastia Nerva-Antoniniană și de împăratul asasinat Commodus. La data asasinatului, de altfel, Pertinax, era coleg de consulat cu Commodus (Birley 2005, 174).

² Atestați prin descoperirea de la Brigetio a mormântului lui M. Ulpius Celerinus, *interpres Dacorum*. (Dumitrașcu 2010, 473).

³ Nu ne vom referi aici și la componenta sud-dunăreană, exprimat instituțional prin provincia Moesia Inferior, care a cunoscut o integrare mai timpurie cu un secol și era caracterizată, la orizontul de timp analizat, printr-un grad de romanizare semnificativ mai accentuat.

funcționeze cele două formațiuni politice rămase în afara ocupației imperiale – regatul costobocic și formațiunea carpilor –, ambele fiind antrenate în evenimentele conexe crizei marcomanice. În ceea ce-i privește pe costoboci, urmare a eșecului campaniei pe care au întreprins-o în anii 170-171 în teritoriile balcanice ale Imperiului, dar și a noilor amenințări cu care s-au confruntat (în particular, cele din partea vandalilor asdingi, stimulate sau nu de romani), formațiunea lor se va așeza sub protecția imperială, iar regele Pieporus își va trimite familia ca ostatecă la Roma (Bărbulescu 2010, 84)¹. Slăbirea puterii costoboce nu va face decât să schimbe sigla sub care Imperiul Roman – și, în particular, provincia Dacia Augusti – va continua să cunoască amenințări de securitate: alături de asdingi și lacringi, acest sector de frontieră va fi încercat de buri, cotini, gepizi ș.a., cedând în cele din urmă, după o efemeră perioadă de consolidare sub primii doi reprezentanți ai dinastiei succesoare a Severilor².

În cazul carpilor, dimpotrivă, contextul crizei marcomanice pare să fi contribuit la o reconsolidare a puterii legendare a acestora, în primul rând prin completa și definitivă înlăturare din regiune a factorului bastarn, a căror prezență le afectase mișcările în secolele anterioare. Carpii vor începe să cunoască însă, începând de acum, avatarurile unei noi vecinătăți, cea a goților. Indiferent cum se vor fi configurat relațiile carpo-gotice în această perioadă, evoluția ulterioară a evenimentelor va demonstra că elementul carpic va rămâne un factor redutabil al ecuației politico-militare din nord-vestul Mării Negre, capabil să-și păstreze relevanța chiar și atunci când va opera în coaliții. Reținem prezumția că reparația carpilor ca factor regional după ieșirea din scenă a costobocilor indică faptul că, o vreme, ei au acționat sub siglă costobocă (așa cum anterior operaseră sub siglă bastarnă sau în alianță cu bastarnii), pentru ca, după înfrângerea regatului lui Pieporus, să-și exercite ei hegemonia asupra unei coaliții mai ample³.

Am amintit deja de situația dacilor mai mult sau mai puțin liberi din vestul și nord-vestul provinciei Dacia Augusti, care au resimțit din plin criza de securitate marcomanică. În afara acestora, a carpilor și costobocilor, la frontierele provinciei traianice (implicit și ale Imperiului) mai exista însă și o altă grupare asociată Daciei Magna: cea din Subcarpații de Curbură, Câmpia Română și de la nordul gurilor Dunării, continuatoare a Regatului Geției, cucerită de Traian o dată cu căderea Sarmizegetusei și, până la Hadrian, anexată în virtutea vechilor delimitări politice la provincia Moesia (Ioniță 2010, 441). Intens locuite, teritoriile geților de la nordul Dunării de Jos se află sub o puternică influență imperială, constituind hinterlandul

¹ cf. CIL VI,1, 801. Regina Zia, soția lui Pieporus, își va găsi sfârșitul în capitala imperială, mormântul său fiind îngrijit de nepoții Natoporus și Drilgisa.

² În anul 213, aflat la Porolissum, împăratul Caracalla va organiza aici un proces împotriva regelui Gabriomarus al quazilor (Macrea 1969, 86). În generația următoare, Dacia va fi afectată de tulburările conexe anarhiei militare, cu consecințe nemijlocite asupra limes-ului nord-dacic.

³ În anul 212, o asemenea alianță, atestată ca afectând grav limesul de la Porolissum (Blazejewski 2014, 58; Mocsy 2014, 198), în cuprinde pe carpi și vandalii asdingi, implicând prezumția că sub sigla carpilor se aflau și costobocii.

marilor orașe dunărene (aliniamentul Novae – Durostorum – Axiopolis – Carsium – Troesmis – Aliobrix – Noviodunum – Halmyris), dar și al salbei de fortificații de pe *limes alutanus* și *limes transalutanus*. În același timp, însă, presiunea exercitată aici de sarmații roxolani, cu sau fără agrementul imperial, este semnificativă; rămâne totuși de clarificat dacă, în ce grad și pentru ce intervale de timp această presiune s-a manifestat în registrul hegemoniei politico-militare, respectiv, ca o prezență efectivă în mijlocul autohtonilor a unor mase importante de roxolani. Istoria politică reține, mai cu seamă în contextul crizei de securitate marcomanice, tulburări importante ale ordinii cotidiene din regiune: invazia costobocică, operațiunile împotriva sarmaților roxolani, strămutarea legiunii V Macedonica de la Troesmis la Potaissa, pătrunderea în regiune a goților¹, antrenarea contingentelor militare provinciale în războiul de succesiune de după asasinarea lui Commodus. Totuși, geții rămân în anonimat², fapt care sugerează deopotrivă un deficit de organizare instituțională proprie și o aliniere la comportamentul general al provincialilor din Dacia și Moesia Inferior.

Referințe bibliografice

- Adam, Elena. 2013. *L'origine des legionnaires de Mesie Inferieure. La V-e Legion Macedonica a Troesmis*, în „Studia Antiqua et Archaeologica” XIX, Iași, p. 115-131.
- Aparaschivei, Dan. 2010. *Orașele romane de la Dunărea inferioară (secolele I-III p.Chr.)*. Iași: Ed. Universității Al. I. Cuza.
- Bărbulescu, Mihai. 2010. *Istoria politică*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor”, vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 73-98.
- Benea, Doina. 2002. *Integrarea provinciei Dacia în sistemul economic al Imperiului Roman*, în „Ephemeris Napocensis” XII, Cluj-Napoca, p. 99-111.
- Birley, A.R. 2001. *Marcus Aurelius. A Biography*. Abingdon-on-Thames: Ed. Taylor & Francis.
- Birley, A.R. 2002. *Hadrian to the Antonines*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, „The Cambridge Ancient History”, vol. XI „The High Empire AD 70-192”. Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 132-194.
- Blazewski, Artur. 2014. *The beginnings of the Vandals settlement in the Danube area*, în „Studia Academica Sumenensia”. Shumen: Ed. University of Shumen Press p. 51-64.
- Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic. 2008. *The Cambridge Ancient History*, vol. XI: *The High Empire AD 70-192*. Cambridge: Ed. Cambridge University Press.
- Bowman, Allan K., Champlin, Edward, Lintott, Andrew, 2008-b. *The Cambridge Ancient History*, vol. X: *The Augustan Empire 43 BC - AD 69*. Cambridge: Ed. Cambridge University Press.

¹ O inscripție de la Motha (Arabia), datată la 28 februarie 208, consemnează prezența în garnizoanele romane din această zonă a unor goți, recrutați din nordul gurilor Dunării (Petolescu 2010, 188), ceea ce ne obligă să luăm în considerare o pătrundere mai timpurie a goților în spațiul viitoarei Gothii Getice.

² De consistența lor prezență în regiune și la acest orizont de timp nu ne putem îndoi. Dincolo de atestarea arheologică a continuității culturale a autohtonilor, dispunem de numeroase atestări indirecte, dar cu precizia furnizată de documentul epigrafic. Spre exemplu, o inscripție de la Novae din generația imediat următoare dispariției lui Commodus (anul 227), certifică existența unei asociații a cultului dionisiac, cult dominant al populației autohtone dinăuntrul și dinafara provinciilor Moesia Inferior și Dacia Augusti. (Tomas 2015, 264; Aparaschivei 2010, 129).

- Campbell, Brian. 2008. *The Severan Dynasty*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 1-27.
- Dietmar, Kienast, Eck, Werner, Heil, Matthaus. 20017. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Ed. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Dumitrașcu, Sever. 2010. *Dacia vestică și nord-vestică (sec. II-IV)*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, *Istoria Românilor*, vol 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 471-480.
- Eck, Werner. 2008. *Provincial administration and finance*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 266-292.
- Hopkins, Keith. 2010. *The Political Economy of the Roman Empire*, în Morris, Ian, Scheidel, Walter (ed), "Dynamics of Ancient Empire". Oxford: Ed. Oxford University Press, p. 178-204.
- Ioniță, Ion. 2010. *Dacii liberi din Muntenia*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor”, vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 439-454.
- Kulikowski, Michael. 2016. *The Triumph of Empire: The Roman World from Hadrian to Constantine*. Cambridge, Massachusetts: Ed. Harvard University Press.
- Liebeschuetz, J.H.W.G. 2008. *Religion*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 984-1008.
- Macrea, Mihail. 1969. *Viața în Dacia Romană*. București: Ed. Științifică.
- McLaughlin, Raoul. 2014. *The Roman Empire and the Indian Ocean: the Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia, and India*. Barnsley. South Yorkshire: Ed. Pen & Sword Military.
- Mocsy, Andras. 2014. *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. New York: Ed. Routledge.
- Nistorescu, Laurențiu. 2015. *Contribuții la identificarea etno-politică a limiganților lui Ammianus Marcellinus*, în „Acta Centri Lucusiensis” nr. 8B/2015. Timișoara: Ed. Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, p. 15-32.
- Nistorescu, Laurențiu. 2016. *Momentul Regalianus în evoluția Romaniei Orientale*, în Strehie, Mădălina (coord.), „Războiul, arta zeilor și a eroilor” - Lucrările colocviului internațional Receptarea Antichității greco-latine în culturile europene, ediția a VIII-a, Craiova 28 mai 2016”. Ed. Societatea de Studii Clasice din România - Filiala Craiova, Universitatea Craiova, Ed. Universitaria Craiova, p. 269-282.
- Petolescu, Constantin C. 2010. *Dacia, un mileniu de istorie*. București: Ed. Academiei Române.
- Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru. 2001. *Istoria Românilor*, vol. 1 „Moștenirea timpurilor îndepărtate”. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică.
- Popescu, Claudia S. 2020. *1850 de ani de la marea campanie balcanică a costobocilor*, în „Acta Centri Lucusiensis” nr. 8B/2020. Timișoara: Ed. Centrul de Studii DacoRomanistice Lucus, p. 75-78.
- Protase, Dumitru, *Dacia Romană*. 2010. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor”, vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 35-72.
- Protase, Dumitru, *Organizarea militară*. 2010-b. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor”, vol 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 99-136.
- Protase, Dumitru, *Populația*. 2010-c. în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru, „Istoria Românilor”, vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 137-161.
- Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru. 2010. *Istoria Românilor*, vol. 2 „Daco-romani, romanici, alogeni”, ed. a doua, revăzută și adăugită. București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică.

- Purece, Silviu. 2020. *Riots in South-Carpathian Dacia after the Marcomannic wars?* în "Journal of Ancient History and Archaeology", vol. 7/1. Cluj-Napoca, p. 433-439.
- Rădulescu, Adrian, Petolescu, Constantin. C. 2001. *Istoria Daciei de la Burebista până la cucerirea romană*, în Petrescu-Dâmbovița, Mircea, Vulpe, Alexandru, în „Istoria Românilor”, vol. 1 „Moștenirea timpurilor îndepărtate”, București: Ed. Academia Română – Secția de științe istorice și arheologie, Ed. Enciclopedică, p. 655-724.
- Speidel, M.P. 1993. *Commodus the God-Emperor and the Army*, în Journal of Roman Studies, vol. 83/1993, Ed. Society for the Promotion of Roman Studies, Ed. Cambridge University Press, p. 109-114.
- Tomas, Agnieszka. 2015. *Liber Pater or Dionysus? The Evidence of the Bacchic Cult at Novae (castra et canabae legionis) and in its Hinterland*, în Tomas, Agnieszka (ed.), "Ad fines imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski ab amicis, collegis discipulisque dedicata". Warsaw: Ed. Warsaw University, p. 257-275.
- Whittaker, C.R. 2008. *Frontiers*, în Bowman, Allan K., Garnsey, Peter, Rathbone, Dominic, "The Cambridge Ancient History", vol. XI "The High Empire AD 70-192". Cambridge: Ed. Cambridge University Press, p. 293-320.

Izvoare

- *** *Fontes ad Historiam Dacoromaniae Pertinens/Izvoare privind istoria României, vol. I De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Iliescu, Vladimir, Popescu, Virgil C., Ștefan, Gheorghe (ed.), Ed. Academiei RPR, București, 1964.
- *** *Istoria Augustă*, Iliescu, Vladimir (ed), Popescu, David, Drăgulescu, Constantin (trad.), Ed. Întreprinderea Poligrafică Cluj 1971.
- Eutropius, *Breviarium*, Bird, H.W. (trad.), Ed. Liverpool University Press, Liverpool 1993.
- Dio Cassius. *Istoria Romană*. traducere Piatkowski, A. Ed. Întreprinderea Poligrafică Cluj 1973, Ed. Științifică București 1977, Ed. Științifică și Enciclopedică București 1985.
- Marcus Aurelius, *Gânduri către sine însuși/Ta eis heauton*, Bejan, Cristian (trad., ed.), Ed. Humanitas, București 2013.
- Ptolemy, Claudius, *The Geography*, Popescu, David (trad., ed.), Ed. Dover Publications, Garden City, New York 1991.